

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477.7):32

ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ НАДЗВИЧАЙНОЇ КОМІСІЇ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ В СІЧНІ-ЧЕРВНІ 1919 р. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)

Сливенко В. А. (Дніпро)

Статтю присвячено вивченню питань організації та діяльності місцевих репресивних органів на Півдні України на початковому етапі їх існування в січні-червні 1919 р. На основі широкого кола джерел автором розкрито проблеми функціонування спецслужби радянської тоталітарної держави на прикладі надзвичайної комісії Катеринославської губернії.

Ключові слова: ВУНК (Всеукраїнська надзвичайна комісія), організація, структура, репресії, каральні акції, антирадянські настрої, повстанський рух.

Постановка проблеми та аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження процесу здійснення масових репресій у період становлення в Україні радянської влади завжди привертало увагу багатьох дослідників. Вивчення цієї теми пов'язане із намаганням суспільства розкрити сутність тоталітаризму й остаточно звільнитися від його деструктивної спадщини. Загальновідомо, що значна частина репресивних заходів здійснювалася політичною поліцією – органами Всеукраїнської надзвичайної комісії для боротьби з контрреволюцією, спекуляцією, саботажем та службовими злочинами (скорочено – Всеукраїнська надзвичайна комісія, ВУНК). Проте роль органів ВУНК на Півдні України у цих трагічних подіях залишається вивченою недостатньо. Окремі аспекти функціонування механізму репресій в УСРР у зазначений період розглядалися у працях відомих вчених Д. В. Архирейського, І. Г. Біласа, Є. І. Склярєнка, В. В. Ченцова, Ю. Шаповала та інших [2; 3; 10; 13; 14]. Але питання репресивної діяльності надзвичайних органів на Півдні України в період початку їх діяльності у 1919 р. досліджено в цих працях недостатньо.

Метою даного дослідження є аналіз особливостей процесу утворення та діяльності органів ВУНК в період другого «пришествя» радянської влади на Катеринославщину після відступу військ Директорії із січня до червня 1919 р., коли губернія і більша частина Півдня України опинилися під владою Добровольчої армії генерала А. Денікіна [8]. Архівних документальних джерел діяльності надзвичайних комісій за цей період практично не збереглося, тому тема залишилася маловивченою. Вибір напряму дослідження зумовлений також тим, що для успішного реформування системи безпеки нашої держави на сучасному етапі істотну допомогу може надати історичний досвід, який дозволить уникнути помилок минулого.

Виклад основного матеріалу. Відомо, що приводом для організації Всеросійської надзвичайної комісії (ВНК) став страйк службовців державних установ у грудні 1917 р., який практично паралізував весь державний апарат країни. Перед новим каральним органом було поставлене завдання негайного припинення будь-яких контрреволюційних виступів та випадків саботажу. ВНК проводило попереднє розслідування та передавало винних до революційного трибуналу [14, с. 75].

На початку липня 1918 р. голова радянського уряду В. Ленін зобов'язав голову Всеросійського центрального виконавчого комітету (ВЦВК) Я. Свердлову організувати надзвичайні комісії (НК) в Україні (незважаючи на те, що до грудня 1918 р. радянська Росія формально визнавала незалежність Української держави) [2, с. 32].

Проте в Україні надзвичайні комісії були утворені лише 3 грудня 1918 р. декретом Тимчасового робітничо-селянського уряду. Всі організаційні моменти містилися в черговій Постанові уряду від 27 грудня 1918 р. «Про Всеукраїнську, фронтові та місцеві надзвичайні комісії» [12, арк. 61]. Як і ВНК, ВУНК було підпорядковано наркомату внутрішніх справ. Головним органом відомства було визначено колегію при голові ВУНК, а периферійні НК утворювалися губернськими радами, як відділи у складі губвиконкомів. З квітня-травня 1919 р. НК діяли в усіх губерніях і повітах України [4, арк. 21].

Відомо, що робота з формування губернських та повітових НК на Півдні України почалася в лютому 1919 р. [7, арк. 4]. Як засвідчують документи, Катеринославську губернську НК було створено 7 лютого 1919 р. Сучасник так згадував про ті події: «У перший тиждень лютого 1919 р. були утворені всі радянські установи. У той же час останньою з установ, у будинку інженера Непокойчицького (вул. Поліцейська, 33) було організовано губНК, головою якої став робітник заводу

«Шодуар» В. Валявко» [1, с. 94].

Слід зауважити, що структура місцевих комісій визначалася Наказом голови ВНК № 37 «Про структуру і штати органів ВНК», згідно з яким Катеринославська губНК складалася з таємно-оперативного та слідчого відділів і комендатури. [7, арк. 5]. Повітові НК мали аналогічну структуру органів із меншою кількістю працівників.

Як засвідчують джерела, головним виконавчим органом місцевих НК була юридична колегія, яку очолював голова губНК. Відповідно до вказівок ВУНК, завідувачі відділами призначалися з числа членів юридичної колегії НК, тому колегія складалася з трьох членів. Кожен завідувач відповідав за роботу підзвітного підрозділу перед колегією НК особисто [6, арк. 48].

Спільною рисою, що характеризує особливості діяльності місцевих НК у період громадянської війни, була дуже напружена ситуація з вирішенням питань комплектування відомства. Місцеві НК 1919 р. були вкрай нечисленні. Зокрема, Катеринославська губНК налічувала близько 50 працівників, повітові НК мали у своєму складі 10-15 співробітників, включаючи технічний і допоміжний персонал [5, арк. 8]. Керівники і члени колегій здебільшого займалися оперативною роботою нарівні з рядовими співробітниками. Як правило, повітова комісія мала у своєму складі колегію з трьох членів та кілька комісарів (агентів) – три-п'ять осіб, одного або двох слідчих. Решта посад носили допоміжний характер (діловоди, реєстратори, посылні, друкарки та інші).

Крім звичайних місцевих НК, при губернських надзвичкомках також створювалися транспортні НК, які налічували ще менше кадрових співробітників, оскільки колегія слідчих, зазвичай, утворювалася лише при губНК [3, с. 37].

Важливо відзначити, що за такої нестачі співробітників іноді в розпорядження місцевих НК за наказом губревкому передавалися загони червоноармійців (взвод або рота, залежно від ситуації), які здійснювали збройну підтримку операцій НК [13, с. 83].

Іншою проблемою початкового етапу роботи місцевих надзвичкомків було вкрай незадовільне матеріальне забезпечення, про що, зокрема, свідчать матеріали засідання колегії Катеринославської губНК у лютому 1919 р., з яких випливає, що керівництву відомства довелося вирішувати проблеми нестачі канцелярського приладдя, паперу, друкарської машинки, відсутності друкарки, діловодів, бухгалтера та рахівника [6, арк. 59]. Відомо, що згодом, користуючись практично необмеженими правами та повною безконтрольністю у здійсненні обшуків, арештів та ревізій, чекісти значно покращили свій побут та умови діяльності.

Практично всю діяльність Катеринославської

губНК в означений період було спрямовано на нейтралізацію загроз безпеці радянського режиму. Надзвичайні комісії фактично ставали знаряддям виконання партійних вказівок, оскільки всі питання діяльності НК залежали від комуністичних органів. ЦК КП(б)У прямо вказував на те, що «...НК працюють як органи партії, за її наказами та під її суворим контролем» [2, с. 79].

Зазначимо, що основними методами боротьби спецслужб із загрозами владі були політичні, воєнні, адміністративно-організаційні та пропагандистські. Здебільшого їх використовували в комплексі, але з самого початку становлення більшовицького режиму почали домінувати воєнні методи, які за своїм змістом були карально-репресивними.

Пізніше, намагаючись якось виправдати надзвичайну жорстокість «червоного терору» 1919 р., більшовики посилювалися на окремі «недоліки в роботі», що були викликані відсутністю судової системи та відповіддю на «білий терор». Крім зазначеного, величезна кількість позасудових розправ 1919 р. пояснювалася більшовицькими ідеологами складною внутрішньополітичною ситуацією, постійними провокаціями з боку ворога і недовідченістю особового складу [13, с. 62]. Під «недоліками» малися на увазі багатотисячні розстріли здебільшого безвинних людей, які лише за соціальною ознакою (належність до певного соціуму – дворянства, духовенства, купецтва) вважалися потенційно небезпечними і самим фактом свого існування становили загрозу радянському режиму, який, звичайно, подавався як всенародний і демократичний. Знищення жертв супроводжувалося організацією концтаборів, «експропріацією» особистого майна, катуваннями і знущаннями над затриманими.

Саме тоді з'явилися такі категорії затриманих як заручники, відповідачі та умовно засуджені до розстрілу [3, с. 105]. Здебільшого це були представники непролетарських класів, яких використовували в якості гарантії від ворожих дій противників влади. Варто зазначити, що до таких категорій могли потрапити й жінки, і літні люди, і навіть діти.

Як засвідчують джерела, у специфічних умовах південноукраїнського регіону НК перетворилися на надзвичайно жорстоку каральну систему підтримки радянського режиму. Слід зазначити, що на ефективності роботи чекістів позначилися певні внутрішні чинники, головним із яких була кадрова ситуація. Високий соціальний статус і необмежені повноваження притягували до НК численних авантюристів і навіть злочинців. Зокрема, відома більшовичка С. Гопнер у листі від 22 березня 1919 р. так повідомляла В. Леніну про діяльність чекістів у Катеринославі: «У цій організації, наскрізь ураженій злочинністю, свавіллям і насильством і керованій відвертим криміналом, озброєні до зубів суб'єкти розправляються з кожним, хто їм

не сподобався, роблять обшуки, грабують, гвалтують, саджають у в'язницю, збувають фальшиві гроші, вимагають хабара, а потім шантажують тих, хто їм ці хабарі дав, і звільняють за суми в десять, а то й у двадцять разів більші» [12, арк. 279].

Будинок гірничого інженера С. Непокойчицького (Поліцейська, 33), де було розміщено губНК, належав до числа найкращих споруд Катеринослава, зведених у стилі модерн на перехресті вулиць Шевченка і Гоголя (в старовину – Поліцейської та Гоголівської). Двоповерховий кутувий будинок із цокольним поверхом, увінчаний цікавою кутовою башточкою, ось уже понад сто років притягує до себе погляди перехожих.

Про те, що відбувалося в цьому будинку у травні-червні 1919 р., під час наближення фронту, можемо дізнатися зі спогадів редактора катеринославської газети «Вечірні новини» З. Арбатова: «...У нічний час Валявко поспішно й безперервно розстрілював затриманих НК. Випускаючи по десять-п'ятнадцять осіб у невеликий, огорожений спеціальним парканом двір, Валявко з двома-трьома товаришами виходив на середину двору і відкривав стрілянину по цих абсолютно беззахисних людях. Крики їх лунали в тихі травневі ночі по всьому місту, а часті револьверні постріли вшухали лише на світанку. Побоюючись раптового нальоту білих, Валявко вирішив «вивести в расход» усіх, на його думку, контрреволюціонерів, і страшною таємницею залишилися сотні імен тих людей, яких озвірілий Валявко відправив на той світ. Там були і петлюрівські офіцери, і офіцери колишньої царської армії, і випадково затримані на вулиці люди без документів, і заарештовані за контрреволюцію священнослужителі. Жахливим випадком стало виявлення трупу того самого підполковника Білоконя (колишнього помічника поліцмейстера Катеринослава), який урочисто супроводжував маніфестантів у перші дні лютневої революції. Коли пізно вночі вантажівка відвозила на звалище за місто першу партію розстріляних Валявком трупів, тіло Білоконя, що лежало на вершині гори, від сильних поштовхів і швидкої ходи вантажівки зісковзнуло й упало на дорогу, а на світанку жителі впізнали у трупі Білоконя» [1, с. 94].

Про жорстокість та масовість репресій свідчить і професор Катеринославського університету Г. Ігренев: «За В. Валявка репресії проти противників радянської влади в Катеринославі набули масового характеру. Пішли нескінченні арешти і розстріли без суду. Хапали направо й наліво всіх, хто потрапляв під руки, не тільки колишніх прихильників гетьмана, але навіть і петлюрівців. Багатьох розстрілювали тут же в НК, після першого ж допиту, часто через непорозуміння...» [9, с. 240].

Проте важливо відзначити: залишилася група джерел, яка свідчить про те, що слідчі губНК все ж таки намагалися здійснювати слідчі дії у відпо-

відності з установленими (на той час) юридичними процедурами. Зокрема, у відомчому архіві Управління СБУ у Дніпропетровській області є фонд «Відомчі та нормативно-розпорядчі документи», в якому зберігаються кримінальні справи у провадженні позасудових органів Дніпропетровської області, зокрема й у досліджуваній період [5]. Це досить значний масив кримінальних справ, за якими вироки виносилися губНК, губревтрибуналом, особливими відділами, політбюро та політтрійками. Ці справи вивчалися за видами злочинності, такими, прикладом, як контрреволюційні злочини, кримінальний бандитизм, злочини проти порядку управління та зловживання посадою. Показово, що в 97% випадків вироки у вигляді розстрілу за цими справами виконувалися протягом 24 годин.

Зокрема, 28 березня 1919 р. було відкрито кримінальне провадження № 472 за звинуваченням В. Целіковського у службі «при гетьмані» слідчим, участі в арештах більшовиків та їх катуваннях на допитах. Слідство тривало 22 доби. Матеріали справи містять достатньо повну доказову базу вини підозрюваного (в межах радянського законодавства). Крім його зізнання, факт вини підтверджено належно оформленими свідченнями п'яти свідків. У справі містяться протоколи допитів, повістки, рішення слідчої комісії губНК від 18 квітня 1919 р. і навіть доповідь коменданта про негайне виконання розстрільного вироку [5, арк. 1-27].

Попри такі «вбивчі» характеристики «чекістів» влада завжди дбала про знаряддя свого самозахисту, і деякі заходи щодо зміцнення надзвичайних структур було запроваджено негайно. Усі співробітники НК прирівнювалися до військово-службовців червоної армії. Їм було заборонено звільнятися з лав НК або її місцевих установ за власним бажанням. В усіх органах НК панувала суворая військова централізація, яка проявлялася через «безпосереднє, повне та беззастережне підпорядкування їх центральному органу – ВУНК» [14, с. 19].

Зазначимо, що для повного розуміння специфіки процесу становлення радянської влади на Півдні України необхідно уявляти, що це на той час був традиційно сільський регіон, який мав лише два розвинених міських центри – Одесу й Катеринослав, що входили до числа найбільших міст України. Але в зазначений період ці міста перебували у стані глибокої кризи, про що яскраво свідчить факт значного відтоку населення в село. Тобто більшість мешканців регіону (понад 80%) у ті часи мешкала в сільській місцевості [11, с. 17]. Родючі південно-українські чорноземи завжди давали високі врожаї, тому багато селян мали можливість господарювати одноосібно, заснувавши численні заможні хутори. Більшовицька влада, яка спиралася здебільшого на незаможні прошарки селянства, розуміла, що процес соціальної трансформації в цьому регіоні буде

складним і важким. Тому у подоланні повстанського руху селян губНК спиралася переважно на незаможників, які сприяли проведенню каральних акцій. Вони залучалися до операцій із вилучення зброї, брали участь в обшуках, арештах, призначенні заручників, конфіскації запасів продовольства та майна своїх односельців. Стимулюючи незаможників до співробітництва, органи НК доручали їм проведення агентурної роботи серед населення. Зокрема, у травні 1919 р. Катеринославська реввійськрада вимагала від губНК «...негайно розвинути діяльну агентурну розвідку, для цього використати всі засоби місцевої влади, неможливе селянство та окремих громадян, які співчують радянській владі» [7, арк. 75].

Загальновідомо, що влітку 1919 р. більша частина Півдня України перейшла під владу Добровольчої армії генерала А. Денікіна та Директорії. 28 червня 1919 р. Катеринослав залишили останні більшовицькі загони, партійні органи здебільшого пішли в підпілля, а губНК було розформовано [6, арк. 4].

Тільки після воєнної перемоги більшовиків чекісти знову повернулися на Південь України. Зокрема, 30 грудня 1919 р. частини Червоної армії вступили до Катеринослава Розпорядженням ВУЦВК від 17 березня 1920 р. було створено Центральне управління ВУНК, яке спочатку було підпорядковане українському уряду, але вже наприкінці 1920 р. практично перетворилося на підрозділ ВНК [3, с. 162].

Привертає увагу той факт, що з центру завжди пильно стежили за колегами з України й постійно «підтримували» перевіреними кадрами. Зокрема, першим головою ВУНК наприкінці 1919 р. за рекомендацією ЦК РКП(б) було призначено В. Манцева, який до цього очолював Московську НК. А в період з травня до липня 1920 р. голова ВНК Ф. Дзержинський власноруч керував діяльністю ВУНК, оскільки постійно перебував в Україні [2, с. 78].

Висновки. З вищеведеного матеріалу стає очевидно, що під час становлення радянської влади у південних регіонах України в січні-червні 1919 р., в умовах продовження громадянського протистояння, через хиткі позиції радянського режиму більшовикам негайно знадобилися надзвичайні структури утримання влади. Місцеві НК з моменту організації в січні 1919 р. перетворилися на основну частину репресивної машини більшовиків, яка й дозволила їм вижити ціною найжорстокіших репресій проти всіх верств суспільства, що могли чинити найменший опір владі.

Зрештою, НК відіграли величезну роль у процесі становлення більшовицького режиму. У специфічних умовах південноукраїнського регіону вони перетворилися на жорстку каральну систему, що швидко і оперативно реагувала на будь-яку антирадянську діяльність. У період «червоного терору» в діяльності НК панував правовий нігілізм, масові позасудові розправи з політичними опонентами, тотальне порушення правил проведення арештів, обшуків та конфіскацій.

1. Арбатов З. Ю. Катеринослав 1917-1922 гг. / З. Ю. Арбатов // Литература русского зарубежья. – Т. 1. – Ч.2. – С. 88-127.
2. Архирейский Д. В. Влада і селянство у 20-ті рр. / Д. Архирейський, В. Ченцов // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1999. – № 1-2. – С. 77-117.
3. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953 / І. Г. Білас. – К.: Либідь, 1994. – 428 с.
4. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 369.
5. Державний архів Управління СБУ у Дніпропетровській області. – Ф. 1 (Р). – Оп. 1. – Спр. 24305.
6. Там само. – Ф. 8 (Р). – Оп. 1. – Спр. 1.
7. Там само. – Спр. 3.
8. Дніпропетровськ: «Віхи історії». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://virtlibrary.dp.ua/page/vihi/Vihi7.htm>. – [Дата звернення: 2.09.2016 р.].
9. Игрнев Г. Катеринославские воспоминания (август 1918 г. - июнь 1919 г.) / Г. Игрнев // Архив русской революции. – М., 1991. – Т. 3-4. – С. 234-243.
10. Складенко Є. ВУНК в 1921 році. Біля витоків радянського тоталітаризму. [Електронний ресурс] / Є. Складенко – Режим доступу: http://memorial.kiev.ua/zhurnal/pdf/01-02_1995/69.pdf. – [Дата звернення: 21.09.2016 р.].
11. Сливенко В. А. Злочинність у повсякденному житті Катеринослава в роки непу / В. А. Сливенко // Бористен. – 2009. – № 1 (211). – С. 16-18.
12. Центральний державний архів громадських об'єднань. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 635.
13. Ченцов В. В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки: [монографія] / В. В. Ченцов. – Дніпро: АМСУ, 2010. – 479 с.
14. Шаповал Ю. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи / Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов – К.: Абрис, 1997. – 608 с.

РЕЗЮМЕ
ОРГАНИЗАЦИЯ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ОРГАНОВ ВСЕУКРАИНСКОЙ
ЧРЕЗВЫЧАЙНОЙ КОМИССИИ НА ЮГЕ УКРАИНЫ В ЯНВАРЕ-ИЮНЕ 1919 г.
(ПО МАТЕРИАЛАМ ЕКАТЕРИНОСЛАВСКОЙ ГУБЕРНИИ)

Сливенко В. А. (Днипро)

Статья посвящена изучению вопросов организации и деятельности местных репрессивных органов на Юге Украины на начальном этапе их существования в январе-июне 1919 г. На основе широкого круга источников автором раскрыты проблемы функционирования спецслужбы советского тоталитарного государства на примере чрезвычайной комиссии Екатеринославской губернии.

Ключевые слова: ВУЧК (Всеукраинская чрезвычайная комиссия), организация, структура, репрессии, карательные акции, антисоветские настроения, повстанческое движение.

SUMMARY
ORGANIZATION AND ACTIVITIES OF VUCHC
IN SOUTHERN UKRAINE, IN JANUARY-JUNE 1919
(BASED ON THE MATERIALS OF EKATERYNOSLAV PROVINCE)

V. Slyvenko (Dnipro)

The article investigates the organization and activities of local repressive structures in Southern Ukraine at the initial stage of its existence, in January-June 1919. On the basis of a wide range of sources, the author has revealed the problems of the security services of the Soviet totalitarian state functioning by the example of the Ekaterinoslav province Emergency Commission.

Keywords: VUCHC (All-Ukrainian Emergency Commission for Combating Counter-revolution and Sabotage), organization, structure, repressions, punitive actions, anti-Soviet sentiments, insurgency.

Надійшла до редколегії 15. 11. 2016 р.